

Keller, Jan

Marxistické řešení problému sociálního jednání - shrnutí

In: Keller, Jan. *Sociální jednání : z hlediska marxistické sociologie*. Vyd. 1.
Brno: Univerzita J.E. Purkyně v Brně, c1988, pp. 87-99

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122465>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

7. MARXISTICKÉ ŘEŠENÍ PROBLÉMU SOCIÁLNÍHO JEDNÁNÍ — SHRNUŤÍ

Problematika sociálního jednání rozhodně před marxismem nevyvstala teprve poté, co byla nemarxistickými sociology (Maxem Weberem počínaje) vyzdvížena jako jedna ze základních kategorií jejich teoretických systémů. Problém vědomé činnosti sociálních aktérů nebyl pro marxismus nikdy problémem okrajovým. Tvoří přece mimo jiné vlastní náplň tak zásadní otázky, jakou je určení povahy zákonitostí, jimiž se řídí společenské dění.

Společenské dění se liší od dění přírodního především tím, že v dějinách jednají lidé nadaní vědomím, že se tu nic „neděje bez vědomého úmyslu, bez chtěného cíle“ [Engels, Spisy, sv. 21: 325]. Jak známo, tato skutečnost není pro marxismus důvodem pro to, aby zpochybňoval působení objektivních zákonitostí v oblasti společenského dění a historie. Z hlediska marxistické filozofie platí, že zákony společenského dění mají 1. objektivní charakter a zároveň 2. jsou realizovány prostřednictvím lidské činnosti.

Při povrchním pohledu je zde ovšem zdánlivý rozpor, neboť první bod říká, že tyto zákony jsou nezávislé na lidském vědomí, zatímco druhý bod tvrdí, že nemožou existovat jinak než skrze lidskou vědomou činnost. G. J. Glezerman uvádí, jak tato zdánlivá rozpornost přivádí do rozpaků mnohé buržoazní myslitele: „Uznání objektivnosti zákonů společenského vývoje samozřejmě neznamená, že tyto zákony působí nezávisle na člověku, mimo něj, ale jsou to zákony činnosti lidí samých. Jedním z šablonovitých argumentů buržoazních sociologů, kteří chtějí vyvrátit marxismus, je tvrzení, že logika vyžaduje, abychom si zvolili jen jednu alternativu: buď uznáme objektivní nutnost v dějinách, a pak tu není místo pro uvědomělou činnost lidí, nebo uznáme význam vědomé činnosti, a pak tu není místo pro objektivní zákony“ [Glezerman 1982: 130].

Podle našeho názoru lze sloučit aktivitu vědomého jednání sociálních subjektů s objektivitou výsledného společenského dění minimálně dvojnásobným způsobem. Jedno vysvětlení nabízí Engels v citované práci, vysvětlení druhé vyplývá z marxistické koncepce sociálního jednání spíše nepřímou. Obě vysvětlení však mají společný základní předpoklad týkající se povahy lidského jednání. Tímto předpokladem je paradoxní rys sociálního jednání, který spočívá v tom, že jde sice o vědomý proces, vědomí samo je však v jeho průběhu zaměřováno na jiné skutečnosti než na zkoumání principů, podle kterých sám tento vědomý proces funguje. (Je zřejmé, že v opačném případě, tedy v případě, že by obsahem jednání aktérů bylo zkoumání principů jejich činnosti, by praktický sociální život splýval s vědou o společnosti.)

Engels objasňuje specifičnost zákonů působících v oblasti společenského dění pomocí principů nezamýšlených důsledků jednání. Je pravda, že v přírodě působí slepé síly, zatímco ve společnosti vystupují lidé nadaní vědomím a usilující o určité cíle, říká Engels. Výsledek současného působení mnoha vědomých akcí je však právě tak málo chtěný a zamýšlený kýmkoliv z jednajících jako výsledek skládání slepých sil přírody. „Tak vedou srážky nesčetných jednotlivých vůlí a jednotlivých jednání v oblasti dějin ke stavu, který je zcela analogický stavu panujícímu v nevědomé přírodě. Cíle jednání jsou chtěné, ale výsledky, které skutečně z těchto jednání vyplývají, jsou nechtěné, nebo pokud zpočátku chtěnému cíli zdánlivě přece jen odpovídají, mají nakonec zcela jiné následky než chtěné“ [Engels 1966: 326].

Enges ovšem vyslovuje tyto úvahy v souvislosti s rozbořením působení zákonitostí v dosavadních dějinách. Chce ukázat, že dějiny společnosti jsou přes veškerou svou specifičnost právě tak dostupné vědeckému zkoumání jako dějiny přírody. Dějiny společnosti nemusejí zůstat oblastí mystických spekulací jenom proto, že jsou vytvářeny lidmi nadanými vědomím, a tedy schopnými spekulací i mystiky. V této souvislosti je Engelsův výklad nahodilostí a nutnosti v přírodě a ve společnosti nepochybně zcela oprávněný. Na problémy bychom ovšem narazili, pokud bychom se pokusili tento výklad aplikovat na všechny, tedy i na neantagonistické společnosti. Jednání lidí v rámci společnosti založené na uvědoměném řízení sociálních procesů pochopitelně nelze vykládat pomocí modelu nezamýšlených důsledků jednání. Jak jsme ostatně již viděli, Engels sám ve studii o podílu práce na polidštění opice hovoří o tom, že právě komunistická společnost bude schopna předjímat společenské důsledky jednání právě tak, jako je věda současnosti schopna předvídat jeho důsledky pro přírodu.

Můžeme se ovšem pokusit uvést do souladu tezi o aktivitě lidí jako tvůrců dějin s tezí o objektivnosti historických zákonitostí přímo na základě skutečností vyplývajících z našeho výkladu marxistické koncepce sociálního jednání.

Zopakujme pro potřeby závěrečné úvahy, v čem tento model spočívá. Vyšli jsme z Marxova rozboru mechanismu zbožní výroby. Protože jednotliví výrobci mohou vyrábět pro své potřeby teprve oklikou přes výrobu pro potřeby druhých, dochází k mnohostranné propojenosti výrobců, která činí každé zdánlivě samostatné individuum dalekosáhle závislé na činnosti druhých výrobců. Tak se vytváří souvislost, která je nezávislá na vůli jednotlivců, i když vyrůstá a udržuje se jedině skrze jejich vlastní jednání.

Vyslovili jsme domněnku, že Marxem popsaná deformace všech lidských činností, ke které dochází ve společnosti založené na výrobě směnných hodnot, může být klíčem k odhalení obecných principů každého sociálního jednání. (Postupovali jsme zde analogicky s Marxovým předpokladem, podle něhož analýza vyhocených třídních rozporů kapitalistické společnosti poskytuje klíč k pochopení základního strukturního protikladu všech antagonistických společností.)

Je zřejmé, že model, který byl odkryt v oblasti ekonomické činnosti, nemůže být aplikován jednoduše tak, že bude mechanicky přenášen na nejrůznější oblasti lidských aktivit až po činnosti zcela neformální či značně vzdálené od oblasti materiální produkce. Takový postup by byl karikaturou lidských činností, svou logikou by se nijak nelišil od logiky pozitivistické teorie směny G. C. Homanse.

Metodologický význam materiálně praktických činností realizovaných v podobě ekonomických aktivit (výroba, směna, rozdělování) nespočívá podle našeho názoru v tom, že by všechny ostatní (nadstavbové) aktivity byly jejich mechanickými napodobeninami, nýbrž spíše v tom, že jakákoliv lidská činnost musí respektovat určité principy, které jsou nejzjevnější právě v činnostech ekonomických, a proto právě zde mohou být nejsnáze odhaleny. Homansovské přenášení principu směny do všech oblastí lidských aktivit nemá s naznačeným přístupem nic společného.

Model „ekonomického jednání“ (přesněji: jednání výrobců směnných hodnot) právě díky své relativní jednoduchosti nám umožní identifikovat nejobecnější rysy, které jsou v méně zjevné podobě přítomny v nejrůznějších projevech sociálního jednání bez ohledu na to, ve které oblasti sociálního života k nim dochází. Podle našeho názoru se tyto principy, jejichž respektování má pro sociální jednání přímo konstitutivní význam, rozpadají do dvou analyticky rozlišitelných okruhů:

Za prvé jde o nutnost jednajících respektovat existující společenské poměry. V tomto bodě se rozhoduje o tom, bude-li dané jednání realistické, či iluzorní.

Za druhé jde o nutnost brát do úvahy jednání druhých účastníků interakce (interakce chápané v nejširším slova smyslu). Zde se rozhoduje o tom, zda dané jednání bude z hlediska druhých jednáním smysluplným.

Již na tomto místě je patrné, že i když aktuální společenské dění sestává z činů, které vědomě konají aktivně jednající individua, musí toto

jednání (alespoň chce-li být realistické a smysluplné) respektovat principy, které svou povahou překračují oblast chtění a přání každého ze zúčastněných.

V běžném životě existuje řada mechanismů, které spolehlivě zajišťují, že první i druhý okruh podmínek je jednajícím respektován automaticky. Ve svém běžném životě je respektují dokonce i ti sociologové, kteří je ve svých pracích nedokáží formulovat.

Prozkoumejme nyní postupně obě série předpokladů, které považujeme za ústřední jak pro realističnost, tak pro smysluplnost sociálního jednání. V nejobecnější rovině implikují, že jednání každého aktéra probíhá v kontextu jistého historického rámce (podmínka obsažená v bodě č. 1) a v kontextu jistého rámce sociálního (podmínka obsažená v bodě č. 2).

V prvním případě jde o to, že přítomné jednání probíhá v určitých poměrech, které jsou, podle slov Marxe, na jednajících osobách právě tak nezávislé jako způsob dýchání. Existují prostě formy, v nichž se činnost individuí jediné může realizovat, jejichž podoba však nezávisí na volbě subjektů činnosti. „Je zbytečné dodávat, že lidé si nemohou svobodně vybírat své výrobní síly — jež jsou základem celých jejich dějin —, neboť každá výrobní síla je nabytou silou, produktem dřívější činnosti. Výrobní síly jsou tedy výsledkem praktické energie lidí, ale tato energie sama je omezena okolnostmi, v nichž se lidé ocitají, dříve nabytými výrobními silami a společenskou formou existující před nimi, kterou nevytvářejí a která je produktem předchozí generace“ [Marx 1968: 509].

K úryvku stačí přidat Marxovu úvahu (obsaženou ve stejném dopise P. V. Anněnkovovi) o zákonité korespondenci mezi určitým stupněm vývoje výrobních sil, odpovídající formou společenského zřízení a příslušným zřízením politickým (popřípadě i dalších forem nadstavby), abychom získali postačující obraz podoby oněch poměrů, které působí ve vztahu ke konkrétnímu jednání jako nezávisle proměnná.

Zajisté není nutné redukovat existující poměry (které podmiňují možné formy i obsahy jednání) pouze na oblast společenského bytí. Je zřejmé, že existující stav společenského vědomí má naprosto stejný (dokonce ještě přímočařejší) formující účinek, který vymezuje možné podoby sociálního jednání. Zásadní nedostatek interpretativních sociologií nemůžeme proto spatřovat v tom, že se zabývají vlivem předem daných forem společenského vědomí na průběh přítomných interakcí. Jejich omyl je v tom, že kvalitu „předem daného“ chápou v souvislosti s věděním nejenom vzhledem k přítomným interakcím, ale rovněž vzhledem k celé oblasti společenského bytí. „Předem dané“ vědění je tak představeno jako poslední instance, jejíž další závislost (např. na předem daných formách společenského bytí) není předmětem zkoumání. Jestliže uznáme (částečnou) oprávněnost prvního kroku interpretativních sociologií — odvozovat přítomný průběh symbolické interakce z existujících, předem

daných struktur symbolického universa —, nemůžeme již tolerovat jejich druhý krok: vykládat danost symbolických univers jako jejich nezávislost na skutečnostech materiální povahy. Představitelé nejrůznějších verzí interpretativní sociologie se v tomto bodě dopouštějí překvapivě stejné (a překvapivě prosté) chyby. Z pravdivé premisy, která říká, že bez lidí by neexistovala lidská společnost, a z podobně pravdivé premisy, podle níž specifickou vlastností lidí je schopnost produkovat významy, se dochází ke zcela falešnému závěru, podle kterého pro existenci lidské společnosti prostě stačí produkovat významy.

Lidská interakce je svou povahou symbolická. Bylo by prostoduché (a nemarxistické) chtít ji učinit „materiálnější“ jednoduše tím, že bychom člověka vydávali za tvora, který nejprve vyrábí a pak, v klidu, tvoří symboly. I nejprimitivnější výroba předpokládá kooperaci a kooperace mezi lidmi není možná bez komunikace symbolů. Poněvadž však opačná relace možná je (lze komunikovat, aniž bychom vyráběli, a lze tak učinit v měřítku celých velkých skupin), upadá určitá část nemarxistických sociologů do extrému opačného: domnívají se, že fungování celé společnosti lze vysvětlovat bez přihlídnutí ke skutečnostem pracovně praktického a výrobního charakteru.

Druhou konstitutivní podmínkou sociálního jednání je nutnost, aby jednající v každém momentu své činnosti bral do úvahy existenci a chování druhých účastníků interakce (chápané v nejširším slova smyslu) a dále aby bral na vědomí, že také oni podobným způsobem kalkulují s jeho jednáním.

Snažili jsme se ukázat, že odhalení tohoto mechanismu interakce není nutno připisovat bezvýhradně teoretikům sociální role typu Meada či Lintona (popřípadě zakladatelům teorie sociálního jednání typu Maxe Webera). Hlubší pojetí celého mechanismu nalézáme právě již v Marxově analýze výroby založené na produkci směnných hodnot. Zobecníme-li Marxův rozbor, můžeme tvrdit, že v základu každého jednání spočívá série předpokladů týkajících se jednání druhých. Veškeré zdání nezávislosti individuálního aktéra je podmíněno respektováním pravidel, jež ho uvádějí do faktické závislosti na druhých. (A naopak zřeknutí se těchto pravidel nemůže vést k ničemu jinému než ke ztrátě každého zdání nezávislosti.)

Zmíněná paradoxní souvislost je známa a je přijatelná pro kteréhokoliv teoretika sociálních rolí. Sociální role jsou běžně pojímány jako jakési symbolické koleje, které umožňují interakci, ovšem za cenu jejího usměrnění do jistého normativního rámce.

Marxova analýza vyniká nad běžné koncepcce sociální role tím, že sahá daleko za oblast vědomí zúčastněných aktérů. Nemarxistické teorie sociální role se totiž pohybují výhradně v oblasti vědomých, symbolických obsahů myšlení zúčastněných aktérů. Popisují jednání, které je (specificky pojatou) odpovědí aktéra na očekávání těch, kdo roli definují. Nor-

mativní očekávání mají symbolický charakter, nikoli náhodou jsou příklady rolových situací voleny nejčastěji z prostředí učitelů a lékařů, tedy z prostředí profesí zabývajících se lidmi, a ne věcmi. Jedním z hlavních témat studií o sociálních rolích je podrobná analýza toho, do jaké míry jsou vědomě formulovaná očekávání adekvátně uvědomována vykonavatelem role (a naopak, v jaké míře je jeho vědomá interpretace zkreslena). Rovněž studium různých typů rolových konfliktů nepřekračuje oblast zřetelně formulovaných a stejně zřetelně uvědomovaných (i když neadekvátních či protichůdných — odtud konflikt) normativních očekávání. Podle teorie sociální role jsou zkrátka situace, do nichž člověk v průběhu svého života vstupuje, vždy více nebo méně přesně definovány co do svých očekávání a jednající subjekt si tyto definice vždy (více či méně adekvátně) uvědomuje. Pokud dojde ke konfliktům, pak proto, že vykonavatel role různá očekávání při nejlepší vůli není schopen vyplnit. Zdroj konfliktu je přitom lokalizován buď do konkrétních osob vymezovatelů role, anebo (v případě Já-role konfliktu) přímo do osoby vykonavatele role. Není divu, že při takovémto pojetí může být prakticky všem proudům nemarxistické teorie rolí vytýkáno, že nejsou schopny docenit aspekt moci a mocenské nerovnosti promítající se do reálného procesu výkonu rolí.

Marxistické pojetí vzájemných podmíněností, které nastávají v procesu mezilidských interakcí, se od nemarxistických teorií rolí zásadně odlišuje. Zmínili jsme se již o tom, že marxismus vede svou analýzu interakcí způsobem, který dovoluje překročit oblast vědomí zúčastněných individuí. Je to umožněno právě tím, že marxistická sociologie neredukuje interakci na pouhou výměnu symbolů. Neomezuje se rovněž na oblast malých skupin, na situace typu tváří v tvář. Snaha postupně rozšiřovat studium interakce z malých skupin na souvislosti makrostruktury je iluzorní. Homansův nezdar je snad nejvýmluvnější ilustrací koncepce, která chce čekat s analýzou makrostruktur, dokud nebude proveden vyčerpávající rozbor fungování mikrostruktur.

Naproti tomu Marxovo odhalení mechanismu interakce v měřítku makrostrukturním provedené v souvislosti s analýzou vzájemné podmíněnosti výrobců směnných hodnot je ve svých nejobecnějších principech použitelné i pro studium interakce v malých skupinách. (Např. princip kalkulace s chováním „druhé strany“ zůstává nezměněn, dochází pouze ke snadnější prohlédnutelnosti vzájemných vztahů.)

Namísto výměny symbolů v prostředí malých skupin je pro marxistické pojetí sociálního jednání výchozí situací výměna produktů pracovní činnosti probíhající v rámci sociálního makrosystému, jehož souvislosti jsou pro jednotlivá zúčastněná individua prakticky nepřehlédnutelné a jehož účastníci jsou mu zpravidla osobně neznámi. Velmi přesně tuto modelovou situaci vystihuje V. I. Lenin: „Vstupující do společnosti, lidé ve všech poněkud složitějších společenských formacích — a zvláště v ka-

pitalistické společenské formaci — si nejsou vědomi toho, jaké společenské vztahy se tím vytvářejí, podle jakých zákonů se vyvíjejí atd. Například rolník, když prodává obilí, vstupuje do „společenství“ se světovými producenty obilí na světovém trhu, ale on si to neuvědomuje, neuvědomuje si ani, jaké společenské vztahy z této směny vznikají“ [Lenin 1957: 341].

Na jednání rolníka uvedeného v Leninově příkladu lze zřejmě aplikovat všechny znaky sociálního jednání, které jsme získali zobecněním Marxovy analýzy. V takovém jednání se projevuje souvislost, která, i když se může realizovat jedinečně vlastní činností individuí, je jako celek nezávislá na vědění a vůli jednotlivců. Bylo by samozřejmě možné popsat sociální roli uvedeného rolníka v termínech očekávání např. jeho manželky, jeho dětí, konkurujících rolníků apod. Takový popis by se však týkal právě jen roviny nejpovrchnějších jevů, naprosto by nedokázal vysvětlit např., kdy daný rolník přestává být schopen plnit očekávání vůči sobě jakožto vůči živiteli rodiny. Skutečná sociální role našeho rolníka je vymezována jinými faktory, než jsou normativní očekávání jeho signifikantních druhých. Právě proto, že Marx i Lenin vystihli ve svém modelu sociálního jednání především makrostrukturální zakotvení sociálních rolí, dokáže jejich analýza plně postihnout mocenský aspekt, který pro nemarxistické teoretiky rolí zůstává hádankou. Mocenské vztahy jsou generovány primárně nikoliv v rovině symbolické interakce (jak se domnívá např. H. D. Duncan), nýbrž v rovině výroby, směny a rozdělování. Neschopnost postihnout mocenskou dimenzi mezilidských vztahů je přímým důsledkem ignorování oblasti materiální výroby, které je pro interpretativní sociologie tak charakteristické.

Jak Homans, tak také stoupenci některých nepozitivistických koncepcí sociálního jednání se domnívají, že model tohoto jednání je zapotřebí vyvinout na základě studia bezprostřední interakce probíhající mezi vzájemně si známými osobami a teprve potom je prý možno získaný model interakce modifikovat tak, aby byl použitelný i pro popis situací, v nichž je styk partnerů zprostředkován, popřípadě jedna ze stran v interakci je představována neosobní institucí.

Již jsme viděli, že správný postup je přesně opačný. Máme-li adekvátně pochopit status jednajících, je nutno vyjít z toho, jakou pozici zaujímají v makrostrukturálních souvislostech. Je zřejmé, že při zkoumání „makrosociálních interakcí“ tohoto typu vystupují jako partneři, vůči kterým je jednání orientováno, nikoli vždy konkrétní osoby, nýbrž abstraktní instituce (např. právě světový trh v případě výrobce zboží). Při tomto postupu samozřejmě nelze počítat s tím, že bychom našli údaje pro adekvátní určení vykonávané sociální role přímo ve vědomí zkoumaného člověka. Je naopak velmi pravděpodobné, že si nebude uvědomovat velkou část svazků, které ho v jeho „makro-interakci“ s jeho anonymními partnery pojí.

Přesto je pro nás jako pro sociální badatele vědomí nositele role vysoce relevantní. Nikoli svými konkrétními obsahy, ty mohou být naprosto falešné. Je pro nás relevantní pouhou svou existencí. Objektivní sociální pozici můžeme (bráno čistě teoreticky) zjistit a objasnit i u lidí, jejichž činnost neprochází kontrolou vědomí. Při objasňování sociálního jednání nám však pouhá existence vědomí u zkoumaných objektů signalizuje cenné informace. Za prvé je zřejmé, že tyto bytosti budou jednat podle své interpretace situace (jakkoliv falešná může v konkrétních případech být). A za druhé, což je vlastně jinými slovy totéž, je zřejmé, že ve svém jednání se budou tyto bytosti snažit brát do úvahy možná jednání svých partnerů, respektive své domněnky o tomto jednání.

Rolník z Leninova příkladu nemusí vůbec rozumět poměrům na světovém trhu obilí, přesto ovšem ten fakt, že své obilí na trh nese, svědčí o tom, že ve své definici situace vzal do úvahy dalšího (jakkoli pro něj záhadného) partnera. Jinak by obilí spotřeboval se svou rodinou.

Uvedený příklad nás dovádí k úvaze o vztahu mezi smysluplností a realismem jednání. Podle vymezení, které jsme podali výše, sociální jednání není smysluplné, jestliže aktér nebere do úvahy jednání svých partnerů v interakci. Sociální jednání však může být smysluplné, aniž by bylo realistické. Tento případ nastává tehdy, když partneři v interakci nevzali do úvahy (či vyložili falešně) existující společenské podmínky (zejména materiální, ale i duchovní poměry), za nichž jejich jednání probíhá.

Interpretativní směry zabývající se především symbolickou rovinou jednání (v prostředí malých skupin) věnují velkou pozornost problematice smysluplnosti jednání. Protože však ignorují studium celospolečenských poměrů (v nesymbolické rovině), nejsou schopny vyjádřit se kompetentně také k otázkám realističnosti jednání. S tím souvisí např. to, že kladou naroveň různé formy vědění (mýtické, náboženské, filozofické, vědecké). Jde jim o smysluplnost kolektivního jednání, které je dosaženo již tím, že účastníci definují realitu stejným způsobem. Jediné pokud by se chtěli zabývat rovněž realističností jednání, museli by tito autoři zkoumat také míru pravdivosti různých definic reality. Tyto otázky však překračují okruh jejich možností, a tedy i zájmu. Jako měřítko objektivity jim postačuje fenomenologické kritérium — sdílitelnost vědění.

Oproti tomu marxistická koncepce jednání, která smysluplnost jednání neposuzuje odděleně od jeho realističnosti, potřebuje (a má k dispozici) zcela jiné kritérium objektivity vědění založené na teorii odrazu. Odtud také oprávněná nedůvěra, s jakou marxismus pohlíží na pokusy relativizovat platnost jednotlivých symbolických univers.

Pokusme se zcela na závěr přehledně shrnout, v čem spočívá zásadní odlišnost marxistického pojetí sociálního jednání od těch nemarxistických koncepcí, které si činí nárok na dialektičnost.

Všechny interpretativní sociologie vycházejí ve svých úvahách ze schématu, které na prvý pohled vypadá naprosto korektně:

A B

existující spol. struktury → aktivní jednání → přetvořené spol. struktury

Nemarxistické teorie jednání se soustřeďují zejména na dva problémy, které jsou považovány za dominantní v celém procesu reprodukce sociálních struktur jednání.

Prvý problém (situován do bodu A) spočívá v tom, že jednání sociálních aktérů nemusí vycházet z adekvátního pochopení existujících sociálních struktur. Úvahy o tomto problému se soustřeďují kolem koncepce „definice situace“ pocházející od W. I. Thomase. Rozvinutím této koncepce je Mertonova konstrukce „sebenaplnujícího se proroctví“, která má být vlastně potvrzením priority jednání vůči existujícím společenským strukturám. Sociální jednání má podle této koncepce takovou moc, že dokáže i přes falešně definovanou situaci nastolit takové skutečnosti, které byly zamýšleny jednajícími individui. V tomto případě se projevuje až přehnaná důvěra v možnosti lidského jednání.

Druhý problém (situován do bodu B) spočívá naopak v naprostém zpochybnění možnosti lidského jednání vědomě nastolit předem uvážený a záměrně sledovaný stav. Koncepce nezamýšlených důsledků jednání byla vyvinuta proto, aby zachytila tendenci nově vzniklých sociálních struktur zcela se vymknout z vědomého plánu svých tvůrců. V takové tendenci je mnoha nemarxistickými sociology spatřován přímo fatální rys všeho lidského jednání.

Již z postavení obou problémů je zřejmý hlavní nedostatek celého výchozího schématu. Spočívá ve zcela neuspokojivém pojetí sociálních struktur, které nacházíme prakticky ve všech pracích představitelů interpretativní sociologie.

Stoupenci fenomenologické sociologie chápou sociální strukturu v termínech významů a definic situací, které jsou vyjednávané v průběhu meziosobních interakcí. Etnometodologové se domnívají, že uspořádané struktury tvoří lidé reflexivní racionalizací svého jednání. Giddens formuluje svou tezi o reprodukci sociálních struktur prostřednictvím lidského jednání způsobem, který implikuje, že pro udržování těchto struktur je dostačující produkce významů. Konečně Berger s Luckmannem transformují vztah mezi jednáním a společenskými strukturami do podoby vztahu mezi věděním konkrétních aktérů a věděním, které se objektivizovalo, takže od nynějška vlastně působí ve funkci bytí. Jak jsme již konstatovali na jiném místě této práce, dochází k tomu, že ve zdánlivě dialekticky vyvážených koncepcích uvedených směrů se důraz jednoznačně přesouvá k pólu „jednání“, přičemž pól společenských struktur je redukován na pouhý produkt udržovaný v existenci jen díky soustavným „dovedným výkonům“ jednajících aktérů.

V novější sociologické literatuře na tuto skutečnost snad nejnaléhavěji upozornil anglický sociolog Derek Layder [Layder 1981]. Řešení vzniklé situace vidí v tom, že se stanoví zásadní „ontologická diferenciacie“ mezi rovinou interakce a rovinou jejich objektivních podmínek (sociální strukturou). Zatímco sociální jednání, tvrdí Layder, je vždy a všude specifické podle jednajících a je situačně vázáno, sociální struktury jsou předem dané, transsituační a neosobní. Své pojetí nazývá „ontologickým pluralismem“ a staví je jak proti tzv. objektivistickým koncepcím, tak proti koncepcím interpretující sociologie. Objektivisté (mezi něž řadí Layder i marxismus) jsou spjati s ontologií, podle které se sociální svět skládá výhradně z objektivních struktur, které vynucují konkrétní jednání jednotlivců i celých skupin. Interakcionisté a fenomenologové naproti tomu vidí sociální svět složen pouze z konstrukcí realit samotných sociálních aktérů. Layderův ontologický pluralismus je údajně řešením jednostranností obou proudů, protože ani neredukuje interakci na mechanické působení struktury, ani strukturu neredukuje na výsledek interakcí aktérů.

Layderova koncepce spočívající na zásadním odlišení tzv. kontextuálních struktur a interakčních struktur³⁸ je do jisté míry inspirována marxismem a zasloužila by zevrubnější kritické zhodnocení, které překračuje možnosti této práce. Z hlediska interpretativních sociologií je zde zcela nová zejména myšlenka o tom, že tzv. kontextuální struktury (neosobní, věcné podmínky sociálního života) působí rozhodujícím tlakem na účastníky konkrétních interakcí, aniž by ovšem samy byly těmito interakcemi reprodukovány. Probíhajícími interakcemi jsou reprodukovány jediné interakční struktury, tedy situačně specifické podmínky. Koncept interakčních struktur má Layderovi umožnit docenit relativní autonomii jednajících individuí vůči tlakům prekonstituovaných kontextuálních struktur. S jejich pomocí má být vyjádřena ta skutečnost, že sociální jednání není nikdy pouhou funkcí kontextuálních struktur (existujících společenských poměrů). Reprodukcí kontextuálních struktur ovšem Layder od běžné činnosti (rozvíjející se v rámci struktur interakčních) zcela odtrhává. Inovativní roli při vytváření těchto základů společenských poměrů přisuzuje pouze výjimečnému jednání, které nastupuje ve zvláštních situacích.

Příčina Layderových potíží spočívá, podle našeho názoru, v jeho pojetí interakce. Oprávněně vystupuje proti interpretativním sociologiím, které proměnily společnost v partnera konkrétních individuí v procesu symbolické interakce. Z toho důvodu také postihuje existenci sociálních struktur jako entit předem daných a neosobních, které vykonávají na jednající tlak zcela bez ohledu na to, jak jsou jimi interpretovány. Přitom však Layder zůstává napůl stále pod vlivem interpretativních sociologií v tom, že si nedokáže interakci představit jinak než jako prostou výměnu symbolů probíhající mezi individuí nadanými vědomím. Z takto pojaté interakce pak (zcela důsledně) musí vyloučit vše, co přesahuje

rovinu interakčních struktur. Výsledkem je, že sociální skutečnost se mu rozpadá do dvou příkře oddělených oblastí: na osoby, s nimiž komunikovat lze, a na všechno ostatní, s čím komunikovat (prostřednictvím symbolů) nelze. Protože s nimi nelze komunikovat symbolicky, domnívá se Layder, že s nimi nelze být ve vztahu vůbec. Na jedné straně pak stojí neosobní struktury, které zcela zvnějšku vykonávají tlak na lidi (naprosto stejným způsobem jako nutnosti přírody), na druhé straně zůstávají lidé, kteří si mezi sebou vyměňují symboly, stojíce ve stínu neosobních společenských sil a tlaků. Layder není schopen pojmut činnost jednajících v jiných než pouze symbolických formách, proto také není schopen uvést je do žádného přímějšího kontaktu s neosobními společenskými strukturami.

Právě při kritice schémat Layderova typu osvědčuje své přednosti naše široké chápání kategorie interakce:

1. Za podstatu smysluplné interakce nepovažujeme pouhou výměnu symbolů, nýbrž spíše činnost, která je touto výměnou symbolů doprovázena (pracovní kooperace, směna zboží, výkon moci aj.). Tendence reprodukovat interakci na pouhou výměnu symbolů je příznačným odrazem reálné situace badatelů, kteří této tendenci podléhají.

2. Takto pojatá interakce se nemusí odehrávat pouze mezi přítomnými, konkrétními jednotlivci, kteří si jsou vědomi vztahů, do nichž vstupují. Partnerem v takové interakci může být neosobní instituce (např. mechanismus trhu, právní mechanismus aj.). Konkrétní účastník takové interakce si nemusí uvědomovat všechny vztahy, do nichž se zapojuje.

Z obou rysů takto široce chápané interakce je zřejmé, že marxistická koncepce sociálního jednání v podstatě nahrazuje psychologicky chápanou meziosobní interakci obecně sociologicky pojatými společenskými vztahy. Domníváme se, že taková substituce je nutná nejen pro potřebu kritiky interpretativních sociologií (viděli jsme ostatně, že určitou kritiku těchto koncepcí je schopen provést i Layder se svým nedialektickým odtrháváním kontextuálních a interakčních struktur). Substituce, kterou provádíme, je nutná především k tomu, abychom mohli zřetelně odlišit základní rozdílnost mezi marxistickou a nemarxistickými koncepcemi, která tkví, podle našeho názoru, především ve způsobu výstavby obou typů koncepcí.

Interpretativní sociologie postupují následovně: Rozborem vztahů v malé skupině dospívají k modelu interakce, který (právě díky či vinou svého původu) implikuje pouze přenos symbolů, a to mezi vědomými subjekty. Celý mechanismus je pak automaticky přenášen i do širších souvislostí, v důsledku čehož nakonec samotná „společnost“ není brána do úvahy jinak než jako partner, s nímž je možno vést dialog jako s kterýmkoli individuem. Výsledkem je, že v sociální makrostruktuře není nalézáno nic než to, co sem bylo „zavlečeno“ prostředky analýzy operující v kategoriích mikrostruktur.

Postup marxistické sociologie je právě opačný. Zkoumání vztahu konkrétních individuí a širší společnosti není pro marxismus teprve druhým krokem analýzy, nýbrž přímo východiskem. Vychází se ze zkoumání interakcí (respektive společenských vztahů), do kterých konkrétní lidé vstupují (především v souvislosti s procesem výroby a směny materiálních statků) a které tedy nemají čistě jen symbolický charakter. Takový „makro“-charakter společenských souvislostí přirozeně nijak neimplikuje výlučně vědomý charakter ze strany partnerů, kteří do takové globální interakce vstupují. Jedná se o poměry, které do značné míry fungují nezávisle na vědomí konkrétních účastníků (i když ne nezávisle na jejich činnostech).

Teprve druhým krokem marxistické analýzy se může stát rozbor mikrostruktur. Díky tomu, že lidé, kteří v těchto mikrosituacích vystupují jako vědomé subjekty, byli již v předchozím kroku sociálně identifikováni, může také analýza mikrostruktur docenit širší (např. mocenské) faktory, které zde působí i bez vědomí (či dokonce proti vůli) zúčastněných aktérů. Faktory překračující omezený prostor mikrostruktury, které tvořily nepochopitelnou položku z hlediska všech interpretativních sociologií, jsou zde brány zcela přirozeně jako makrosociální kontext dění probíhajícího v rámci mikrostruktur.

V dosavadním výkladu jsme běžně používali termíny sociální „makrostruktura“ („mikrostruktura“), aniž bychom přesně vymezili, co do těchto oblastí patří. Takové vymezení nepovažujeme za příliš účelné. Je totiž nutno zdůraznit, že „rozkouskování“ sociální reality na oblasti mikrostruktur a makrostruktur je smysluplné právě jen při analýze různých způsobů výstavby teorií o sociální realitě. (Bylo funkční např. v případě našeho rozlišení marxistického a interpretativních přístupů ke studiu sociální reality.) Jde o různé strategie, které se mohou ukázat různě plodnými (či naopak zavádějícími) při studiu konkrétních společenskovedních problémů.

Za jeden ze základních omylů nemarxistických koncepcí sociálního jednání považujeme jejich tendenci „ontologizovat“ kategorie sociální mikro- (respektive makro-) struktury. V důsledku neschopnosti proniknout od jevové stránky sociálního dění k jeho podstatě, hierarchizují uvedené směry jednotlivé sociální jevy podle jejich dostupnosti technikám sociologického výzkumu. (Layderovu „ontologickou diferenciaci“ různých typů struktur můžeme považovat za teoretickou reflexi těchto praktik.) Sociální „mikrosvět“ a „makrosvět“ jsou pak kladeny proti sobě bez jakýchkoliv zprostředkování. Výsledkem je představa, podle níž „mikrostruktury“ jakoby tvořily jakési prvky stavebnice, které po svém mechanickém složení nám dají „makrostrukturu“.

V této optice příkré duality mikro- a makrostruktur se ovšem jeví povaha sociálního jednání zcela zkresleně.

Historický materialismus nemá podobné problémy se stanovením vztahů

mezi jevem a podstatou v souvislosti se sociálním děním. Proto také marxistická sociologie nespatřuje v sociálních mikrostrukturách a v sociálních makrostrukturách zásadně protikladné oblasti. I když v polemice s nemarxistickými sociology klade důraz spíše na to, co ony samy nazývají „sociální makrostrukturou“, není sama na rozlišení makrostruktur a mikrostruktur koncepčně vázána. Pro vlastní marxistickou koncepci sociálního jednání je naopak takové rozlišení bez většího významu. Oba principy sociálního jednání, které jsme odvodili z Marxovy analýzy zbožní výroby, nerespektují ve skutečnosti vůbec hranice oddělující v představách nemarxistických sociologů sféru sociálního mikro- a makrosvěta. Zmínili jsme se již o tom, že „brát do úvahy druhou stranu“ platí z hlediska marxistické koncepce také vzhledem k nadindividuálním strukturám, nejedná se tedy o operaci, která by byla přiměřená pouze vzhledem k meziosobní interakci. Na druhé straně je právě tak zřejmé, že nutnost respektovat existující společenské poměry (tedy skutečnosti z oblasti tzv. makrostruktur) je nezbytným předpokladem realističnosti každého, jakkoli běžného jednání.

Proto také nepřipisujeme (na rozdíl od Layderových kontextuálních a interakčních struktur) oběma požadavkům, které jsme vyzvedli jako zásadní danosti sociálního jednání, žádný ontologicky nesouměřitelný charakter. Naopak, podmínky obojího typu se dialekticky prostupují. Marxova analýza souvislostí vznikajících při výrobě směnné hodnoty ukazuje, že běžná, „rutinní“ činnost (právě díky tomu, že se nevyčerpává výměnou symbolů, nýbrž je činností materiálně přetvářející) není ničím ontologicky odděleným od produkování společenských poměrů.³⁹

Marxistické pojetí sociálního jednání překonává dichotomii sociální mikrostruktury a makrostruktury díky tomu, že vychází z koncepce společenských vztahů, tedy z koncepce, která nejenže vyjadřuje dialektiku v poměru individuí a společnosti (společenské vztahy jsou udržovány jedině činností individuí a zároveň vymezují meze a možnosti této činnosti), ale doceňuje rovněž úlohu materiální činnosti a její význam pro podobu sociální organizace jednajících aktérů. Společnost tak přestává být prekonstituovanou masou, která vrhá stín svého donucení na běžné aktéry angažující se v mikrosituacích. Ukazuje se, že není ničím jiným než právě produktem těchto běžných činností realizovaných ovšem v podmínkách, které si samotní aktéři nevybírají a které ani těmi nejdovednějšími interpretativními výkony (pokud zůstane pouze u nich) nemohou být přetvořeny.

